

van de Duitse concentratiekampen in de tweede wereldoorlog hebben genoemd, mateloos hebben geleden. Het enkele feit al dat van diegenen die van september '44 af naar Neuengamme werden getransporteerd, slechts 15% in leven bleef, spreekt boekdelen. Overal, behalve in de hoofdkampen Buchenwald en Dachau, bleef tot het einde toe een strenge discipline gehandhaafd die al door zijn langdurige appels de gevangenen in die hoofdkampen, toch al verzwakt door het harde werk en de hongerrantsoenen, verder uitputte. Nog harder moest gewerkt worden in, zij het niet alle, dan toch vele *Aussenkommandos*, bijvoorbeeld in Husum en Ladelund (waar in zes weken drie op de vier gevangenen stierven), in Lieberose en Wöbbelin en vooral ook overal waar gezwoegd werd in ondergrondse fabrieken: in het gehele *Dora*-complex, in de *Waldlager* van Kaufering (*Aussenkommandos* van Dachau) en in Melk en Ebensee (*Aussenkommandos* van Mauthausen).

Daar kwamen nog drie, tot de 'derde fase' behorende verschrikkingen bij: de evacuatietransporten (waarover wij in hoofdstuk 15 meer te schrijven hebben), de overvolte in de hoofdkampen, met name in de quarantaine-afdelingen (men denke aan wat wij schreven over het z.g. *Kleine Lager* van Buchenwald), en de epidemieën. Vrijwel geen kamp was er dat niet barakken kende waarin vele honderden, nagenoeg aan hun lot overgelaten gevangenen, in de meest ellendige omstandigheden lagen te sterven. Hele kampgedeelten waren er bovendien die, zoals wij schreven, afvalbakken waren geworden van dodelijk verzwakte gevangenen die generlei arbeid meer konden verrichten en voor welke verzorging de SS zich, zelfs als er, zoals bij Bergen-Belsen het geval was, voorraden voedsel en medicamenten in de nabijheid waren, geen enkele moeite getroostte.

Wij hebben getracht van dit alles een zo sober mogelijk overzicht te geven, nagenoeg uitsluitend op grond van naoorlogse relazen van gevangenen en gedeporteerden zelf en van naoorlogse onderzoeken. Wij zouden dat begrip 'naoorlogse' willen onderstrepen: vrijwel alles namelijk wat wij in dit hoofdstuk van het lot van de gevangenen en gedeporteerden hebben weergegeven, was in de tijd zelf onbekend — alleen in Zwitserland kregen eind januari, toen daar honderdzes-entertig vrijgelatenen uit Bergen-Belsen arriveerden, sommigen er een eerste, schokkende indruk van hoe onvoorstelbaar er in de kampen werd geleden. Wij herinneren aan de reactie van Gans: 'Tientallen rapporten', schreef hij, 'heb ik gelezen over de behandeling en toestand der Joden in de Duitse concentratiekampen. Nu weet ik dat rapporten geen indruk van de situatie geven. Ons voorstellingsvermogen schiet volkomen te kort.'